

ПЛЕНАРНАЕ ПАСЯДЖЭННЕ

Васіль Шур (Мазыр, Беларусь)

ГІДРОНІМ НЁМАН У ТВОРАХ ЯКУБА КОЛАСА

Некаторыя онімы ў працэсе маўлення або па задуме мастакоў слова набываюць дадатковыя якасці – ужываюцца як пэўныя сімвалы. Мастацкія вобразы, якія ўмоўна перадаюць якую-небудзь думку, ідэю, перажыванне, з’яўляюцца адным з відаў мастацкага іншасказання і выкарыстоўваюцца ў літаратуры як своеасаблівы прыём мастацкага адлюстравання рэчаіснасці.

Малая радзіма Якуба Коласа не ўяўляецца без *Нёмана* – ракі яго дзяцінства і юнацтва, апетая ў яго шматлікіх творах. Яе ён не забываў да апошніх сваіх дзён. Як падлічана, пісьменнік да любай і шчымліва дарагой яму назвы *Нёман* зноў і зноў вяртаўся 152 разы, выкарыстоўваючы яе ў 29 паэтычных і празаічных творах, у перапісцы з сябрамі. Даўжыня ракі 937 км. (у межах Беларусі 459 км., цячэ ў Мінскай і Гродзенскай абласцях). Пачынаецца пад назвай *Нёманец* з *Стаўбцоўскай раўніны* непадалёк ад мястэчка *Узда*, працякае па значнай тэрыторыі Літвы і ўпадае ў *Куршскі* заліў Балтыйскага мора на тэрыторыі Калінінградскай вобласці Расіі (былой Усходняй Прусіі), адсюль і тры назвы гэтай ракі: *Нёман* – беларуская, *Немунас* – літоўская, *Мемель* – нямецкая. Галоўныя прытокі: *Уса*, *Бярэзіна*, *Гаўя*, *Дзітва*, *Котра*, *Мяркіс*, *Вілія*, *Нявежыс*, *Дубіса* (справа), *Уша*, *Моўчадзь*, *Шчара*, *Зальвянка*, *Рось*, *Свіслач*, *Шэшупе* (злева).

Там, дзе *Нёман* працякае і разрывае марэнныя гарады, яго даліна расцякаецца на глыбіню 40 м., звужаецца да 1,5 км. і набывае выгляд каньёна (Мастоўскія і Гродзенскія вароты). Дно і русла становяцца камяністымі і нярэдка парожыстымі. На іншых тэрыторыях даліна ракі расшыраецца да 20 км. Там пойма вызначаецца мноствам старыц. Схілы даліны ракі ўсюды асіметрычныя – на адных участках больш высокім з’яўляецца правы, на другіх – левы бераг. У даліне ракі добра выдзяляюцца тры надпойменныя тэрасы. Шырыня ракі складае 30–40 м., каля *Мастоў* – 120–150 м., а ў вярхоўі да 640 м. У басейне *Нёмана* мноства азёр, азёрнасць дасягае 25%. *Нёман* мае каля 180 прытокаў.

Агінскі канал злучае Нёман з Дняпром, Аўгустоўскі – з Віслай. Асноўныя аб’екты і паселішчы на Нёмане: *Каўнаская ГЭС, гарады Стоўбцы, Масты, Гродна, Друскінінкай, Алітус, Прэнай, Бірштонас, Каўнас, Юрбаркас, Смалінінкай, Нёман, Савецк, Русне* і інш.

Праз Нёман, як падкрэсліваў Якуб Колас, беларусы дабіраліся ў іншыя краіны, рака дапамагала землякам паэта ва ўсім: “*Міхал як толькі ажаніўся, / Тады ад бацькі аддзяліўся, / Бо стала цесна. З той прычыны / Хадзіў на сплаў ён, на віціны, / Разоў са два схадзіў у Прусы – / Куды не трапяць беларусы?*” [К-с, VI, 32]. Апошні выраз стаў крылатым, набыў сімвалічны сэнс. Яго фіксуе слоўнік “Крылатыя словы і афарызмы” Ф. Янкоўскага. Сюды ж адносім і сімвалічныя радкі, якімі пачынаецца паэма “Новая зямля”: “*Мой родны кут, як ты мне мілы! ...*”.

Гідронім *Нёман* у творах Я. Коласа выконвае не толькі ідэнтыфікуючую функцыю – называе адну з вялікіх рэк Беларусі, на берагах якой прайшлі дзіцячыя і юнацкія гады класіка нашай літаратуры. У тэкстах паэта *Нёман* – гэта і назва-сімвал, неад’емная частка не толькі прыроднай, а і духоўнай рэальнасці роднага краю, Бацькаўшчыны: *Дык паведай, вецер вольны, / Што павеяў з тых краёў: / Як жыве там край бяздолны, / Край з-пад Нёмна берагоў?* [К-с, I, 394].

У гэтым кантэксце гідронім уваходзіць у склад апісальнага выразу – аўтарскай перыфразы: *край з-пад Нёмна берагоў*, якая выкарыстоўваецца для называння ўсёй Заходняй Беларусі, што ў 20–30-я гады ХХ ст. уваходзіла ў склад буржуазнай Польшчы. А ў апавяданні “*Туды, на Нёман!*” назва ракі – сімвал далёкай радзімы для беларусаў, выселеных на *Курычыну* ў час першай сусветнай вайны з Гродзеншчыны. Падкрэслівае канатацыйную значымасць гідроніма *Нёман* у апавяданні той факт, што ў першых выданнях загаловак гэтага твора гучаў інакш: “*Туды, на Захад!*” (1926 г.). У выніку змен у кантэксце *Нёман* – гэта не толькі назва ракі, а і тое слова, якое ўвасабляе для пісьменніка і яго літаратурных персанажаў незабыўны край, *Бацькаўшчыну*, з якой бежанцаў разлучыла вайна і куды яны мараць вярнуцца. Замена кампанента бібліоніма *Захад* на *Нёман*, відаць, выклікана тым, што ў 20–30-я гады ХХ ст. геаграфічныя назвы *Захад* – *Усход* шырока ўжываліся ў перыядычным друку, мове мастацкай літаратуры для абазначэння процілеглых сацыяльна-палітычных сістэм і дзяржаў. І першы заглавак гэтага апавядання нібыта “паказваў”, куды так непажадана мараць вярнуцца персанажы Я. Коласа, што, безумоўна, не адпавядала ідэалагічным устаноўкам і канонам, якімі тады кіравалася кіраўніцтва маладой рэспублікі Саветаў. Між іншым, у “Казках жыцця” Я. Коласа вядомы сімвалічныя персаніфікаваныя казачныя вобразы *Усход* і *Захад*, якія адпаведна ўвасаблялі ўсходнюю і заходнюю часткі

Беларусі: *Брат Захад! – пісаў Усход: – я зусім здаровы і хваробу сваю выгнаў* [К-с, V, 542]. Такім чынам, канатацыйная сутнасць гідроніма *Нёман* у структуры загалова значна памацняецца. Як зверхзначымая семантыка-канатацыйная адзінка тэксту ён, гаворачы словамі Ю. Карпенкі, становіцца полісемантычным: выконвае і эмацыйна-стылістычную функцыю, гэтымі асаблівасцямі заглавак удала працуе на тэму і ідэю твора – указвае на розныя бакі сюжэту, розныя думкі і адценні пісьменніка [3, 39]. Заглавоўкам адмыкаецца тэкст і замыкаецца яго апошнім сказам.

У гісторыі літаратуры нярэдка сцвярджаецца аб тым, што ў старажытнасці рака *Нёман* называлася *Кранон*, а само гэта слова асацыіруецца з імем старажытнагрэцкага тытана *Кронаса* (Хронаса), які стаў адлюстраваннем усепаглыняльнага часу. З *Нёманам* звязаны розныя народныя паданні. Паводле аднаго з іх, раней рака была чалавекам, якога звалі *Нёманам* ці *Неманцом* (так прызвалі за яго маўклівасць). Нібыта з нейкай нагоды кінуліся хлопец *Нёман* з дзяўчынай *Лоша* да мора [1, 342].

У навуковай літаратуры засведчана некалькі славянскіх і балтыйскіх гіпотэз утварэння гэтага гідроніма, тлумачыцца гэта некалькімі абставінамі. У прыватнасці, тым, што рака ў розных рэгіёнах мае некалькі назваў: беларуская *Нёман*, літоўская *Немунас*, нямецкая (былая пруская) *Мемель*, адсюль і вядомыя славянскія і балцкія этымалогіі. Так, акадэмік Я. Карскі лічыў, што *Нёман* ад адмоўя *не + мьнь* са значэннем “невялікі, малы”. Яе (гіпотэзу) не лічыць пераканальнай В. Жучкевіч, спасылаючыся на тое, што *Нёман* – самая вялікая рака ў гэтым рэгіёне, і яшчэ тое, што *Нёман* працякае ў асноўным на тэрыторыі, якая ўпершыню была асвоена балтамі. К. Машыньскі лічыць, што ў аснове гідроніма пакладзены прыметнік *нем* (*нямы*) са значэннем “ціхі” – ціхая вада. А. Качубінскі мяркуе, што гідронім роднасны з жмудскім *піеті* – *шэраг узгоркаў, мыс* [2, 39].

У творах Якуба Коласа самыя частыя азначэнні-эпітэты да слова *Нёман* – *срэбразонны, срэбралітны, светлы, быстры, свабодны, слаўны, родны, сэрцу блізкі, наш, поўны сілы і красы; Нёман корміць і поіць нас, будзіць*. Да гэтай роднай паэту назвы можна падабраць кантэкстуальныя сінонімы-перыфразы: “*страшэнны штукар і свавольнік*”, “*часціна роднага кута*”, “*нерв сяла*”, “*родны бацька*”, “*Беларусі сын*”; параўнанні: *як люстэрка Нёман*. Аўтарская любоў да ракі, пранікнёнасць, захапленне перадаюцца разгорнутымі рытарычнымі параўнаннямі: *І дзе на свеце ёсць такая, / Як Нёман рэчанька другая?, Хоць я няволяй цяжкай змучан/ І з родным берагам разлучан,/Ды я*

душою ажываю, / Як вокам мыслі азіраю/ Цябе, мой луг і бераг родны,/ Дзе льецца Нёман срэбраводны. [К-с, VI, 10].

Слова-гідронім *Нёман* уваходзіць у склад наступных назваў-загалоўкаў Я. Коласа: верша “*Нёман*”, аповяданняў “*Нёманаў дар*”, “*Разліў Нёмана*”, “*Туды, на Нёман!*”. У гэтых творах *Нёман* – ключавое слова. Ад яго ідуць нябачныя сюжэтныя лініі да партрэтаў літаратурных персанажаў, апісанняў пейзажу, дыялогаў, лірычных адступленняў. Такія адзінкі, на думку В. Пятроўскага, ствараюць унутранае адзінства лексічнай сістэмы твора, становячыся істотным элементам яго кампазіцыйнай пабудовы. У адных творах ключавыя словы толькі зрэдку, невыразна выступаюць як дамінанты на фоне ўсяго кантэксту, у другіх – наадварот, густа пранізваюць мастацкую тканіну, прымушаючы чытача шукаць у такіх онімах адметны, незвычайны сэнс [5, 54]. Дакладныя геаграфічныя, этнаграфічныя, прыродаапісальныя замалёўкі *Нёмана*, яго берагоў можна знайсці ў наступных творах пісьменніка: “*Наша сяло, людзі і што робіцца ў сяле*”, “*У старых дубах*”, “*Разліў Нёмана*”, “*Наша сяло*”, “*Высокі бераг*”, “*Нёманаў дар*”, “*Вясною*”, “*Новая зямля*”, “*На ростанях*” і інш.

Якуб Колас пры апісанні *Нёмана* шырока выкарыстоўваў прыём адухаўлення, уяўляючы і малюючы раку як жывую істоту, здольную гаварыць, мысліць, адчуваць і г.д.: *Не знае стрымання ён (Нёман – В.Ш.), не ведае, куды дзець свае магутныя сілы. Але ніхто не жаліўся на яго свавольства. А ў нашым сяле яго надта любілі, бо ён для сяла быў, як родны бацька: і карміў, і паіў, і на сваіх плячах кожнага выносіў, і кожнага за лета разоў тры ў Коўна і Гродна вазіў ды яшчэ і на дарогу даваў грошы. Праўда, язда па Нёмане на плытах не засім лёгкая рэч... Нёман быў нервам сяла, які будзіў жыццё і прымушаў чутка прыслухоўвацца да таго, што робіцца вакол [К-с, IV, 71]. – От бы каго паслаць у Думу дэпутатам! – жартавалі сяляне, цешаціся, як Нёман праразае ім шырокі разгон, – на крайняй меры быў бы дэпутат, бо стаіць за нас! [К-с, IV, 71].*

У творах Я. Коласа, на яго радзіме вядомы разнастайныя анамастычныя ўтварэнні ад гідроніма *Нёман*: *Панямонка* – назва рэчкі; *Панямонь* і *Панямонне* – варыянты назвы сяла недалёка ад Мікуціч (сапраўдн. назва Новы Свержань); *Панямонская гімназія* – мяркуемая навучальная ўстанова ў Панямонні; “*Панямонскія ведамасці*” – газета, якая выдавалася рэдактарам Бухбергам у Панямонні; *Наднямонне* – назва мясцовасці вакол Нёмана; *Занямонне* – агульная назва зямель і вёсак, якія знаходзяцца на левым беразе Нёмана, насупраць Мікалаеўшчыны, размешчанай на правабярэжжы ракі; *Занёманск* – вёска ў 40 – 50-ыя гг. XX ст., злілася з горадам Масты. У Мастроўскім раёне

выдаецца мясцовая газета “*Зара над Нёманам*”, *Нёманская нізіна* – геаграфічная тэрыторыя ў сярэднім цячэнні ракі. *Нямнішча* – старое рэчышча *Нёмана*, па дарозе з *Акінчыц* у *Новы Свержань*. *Нёманіна* – у прынёманскіх мясцінах так завуць рачную старыцу. Аб асаблівай прыхільнасці пісьменніка да назвы *Нёман* сведчыць і той факт, што частку сваіх твораў ён падпісваў псеўданімамі *Наднёманец*, *Nadnietaniec*, *Марцін з-за рэчкі*. Як вынік трансанімізацыі назва *Нёман* замацавалася ў шэрагу беларускіх паселішчаў: *Нёман* – рабочыя пасёлкі ў Навагрудскім і Мастоўскім раёнах. На Гродзеншчыне ёсць прамысловыя прадпрыемствы, калгасы, установы, назвы якіх утвораны ад гідроніма *Нёман*, напрыклад, шклозавод «*Нёман*», нават за межамі Беларусі ведаюць “*Нёманскае шкло*” – мастацкія вырабы (посуд, вазы, скульптуры, творы манументальна-дэкаратыўнага мастацтва). Географы ў басейне сярэдняга і верхняга цячэння ракі выдзяляюць *Нёманскую нізіну*, гісторыкі – *Нёманскую культуру* – археалагічную культуру неалітычных плямёнаў. якія насялялі тэрыторыю Беларускага Панямоння. У гады Вялікай Айчыннай вайны праславіўся французскі авіяцыйны полк пад назвай “*Нармандыя – Нёман*”. *Нёман*, *Нёманскі Васіль* – псеўданімы беларускага пісьменніка *Васіля Матэвушава*, а *Нёманскі Я.*, *Нёманскі Янка* – псеўданімы пісьменніка *Пятровіч Івана*. Польскі музыкант, спявак *Чэслаў Юліуш Выдрыцкі* ўзяў сабе псеўданім *Нёман* – ад назвы ракі, на якой вырас. У сучаснай літаратуры Гродзеншчыну часта называюць *Прынёманскім краем*. А перыфраза *сыны Дзвіны і Нёмана*, якая належыць паэту А. Вялюгіну, – гэта ўзнёсла-паэтычная назва ўсіх нас, беларусаў.

Выдавецтва “Юнацтва” апублікавала арыгінальную кнігу “Бацька наш Нёман” (Мн., 2000. Укладальнік Яўген Хвалей), дзе змешчаны творы больш за 190 аўтараў – беларускіх, польскіх, рускіх паэтаў і празаікаў, якія прысвяцілі свае творы гэтай вялікай рацэ. *Нёман* у творчасці гэтых пісьменнікаў – адна з самых магутных, імклівых і любімых у народзе рэк Беларусі. У ліку іх У. Сыракомля, А. Міцкевіч, Э. Ажэшка, М. Багдановіч, Ф. Цютчаў, Я. Купала, Цётка, Я. Колас, А. Астрэйка, К. Буйло, М. Танк, П. Пястрак, А. Русак, П. Глебка, П. Трус, Р. Барадулін, К. Цвірка, Я. Брыль, М. Аўрамчык і інш. Некаторыя творы гэтых пісьменнікаў, прысвечаныя *Нёману*, сталі хрэстаматыйнымі: яны вывучаюцца ў школах і ВНУ. На іх аснове напісаны народныя песні. Крылатымі сталі словы Анатоля Астрэйкі “*Ой Нёман, ой бацька наш родны!*”. Гідронім *Нёман* – сімвал Беларусі не толькі ў Я. Коласа. Так, У. Мархель, аналізуючы творчасць Адама Міцкевіча, у прыватнасці, яго санеты адэскага цыкла “*Да Нёмна*”, адзначаў, што “любасць Міцкевіча да радзімы ў гэтым цыкле выказана праз непасрэдную, амаль прадметна

адчувальную, а не ўяўную лучнасць з яе акватычным вобразам-сімвалам... Сімвал радзімы, *Нёмана* ў гэтых творах “пазначаны псіхалагізаванай скіраванасцю настальгічнай памяці паэта” [4, 27].

А ў 200-гадовы юбілей Адама Міцкевіча выдадзены арыгінальны зборнік, можна сказаць, кніга аднаго верша-санета “Да Нёмна” ў арыгінале і перакладзе на беларускую мову. Пераклад выдатнага твора зрабілі адзінаццаць аўтараў: *Альбін Стаповіч, Юрка Гаўрук, Алесь Салавей, Міхась Дуброўскі, Хведар Жычка, Кастусь Цвірка, Рыгор Барадулін, Пятро Біталь, Васіль Жуковіч, Уладзімір Мархель, Яўген Міклашэўскі*. Як адзначыла М. Новік, існаванне ж аднаго санета ў столькіх варыянтах на беларускай мове – з’ява адметная цікавая... Гэта санет, які ўзрушыў, бо ў ім – прачулае слова любові да Беларусі-Бацькаўшчыны геніяльнага паэта [6, 209]. *Нёман* у апісаннях Адама Міцкевіча, як і ў апісаннях Канстанціна Міцкевіча (Якуба Коласа) – гэта рака, з якой звязваюцца дзяцінства і юнацтва абодвух паэтаў, яна была незабыўным увасабленнем Радзімы, чароўнай Наваградчыны. М. Новік звярнула ўвагу, што перакладчыкі, стараючыся захаваль сэнс і рытмамелодыку першых радкоў санета, найчасцей выкарыстоўвалі такія адпаведнікі: *Нёман, родны мой Нёман* (Ю. Гаўрук); *Моё родны Нёман* (М. Дуброўскі); *О Нёман, родная рака!* (П. Біталь); *Мой Нёман родны* (У. Мархель); *Рака мая Нёман* (Я. Міклашэўскі).

Сімвалам радзімы-Беларусі ў творах некаторых беларускіх аўтараў выступаюць не толькі гідронім *Нёман*, а і *Дняпро, Прыпяць*. Так, у творах У. Караткевіча, асабліва рамане “Каласы пад сярпом тваім”, нарысе “Зямля пад белымі крыламі” сімвалам Радзімы, Беларусі выступае гідронім *Дняпро*, які пісьменнік называў “*вялікай Ракой*”. У гэтых і іншых творах мастак паслядоўна падкрэсліваў сваё зачараванне, захапленне, павагу і прыхільнасць да любай яму “*калыскі трох народаў*” і нават напісаў кінасцэнарыў “Дзеці вялікай ракі”. А горад *Рагачоў, Падняпроўе* паводле шматлікіх успамінаў пісьменніка і яго блізкіх былі тым, чым для А. Пушкіна *Болдзіна*, для Л. Талстога – *Ясная Паляна*, для Я. Купалы – *Акопы*. Як пераканальна прасачыў А. Верабей, *Дняпро* і *Прыдняпроўе* былі для мастака “крыніцай натхнення, героямі яго твораў, сімваламі беларускага краю, а *Дняпро* – той артэрыяй, што жывіць родную зямлю і дае ёй сілы” [7, 97].

Глыбокі філасофскі і сімвалічны сэнс выяўляецца і ў псеўданіме Канстанціна Міцкевіча – *Якуб Колас*. Так, М. Лужанін у артыкуле “Як Міцкевіч стаў Коласам” пісаў: “Сын палясоўшчыка Міцкевіча, не паквапіўшыся на гучнасць і вядомасць гэтага прозвішча, прыняў сціплейшае і непрыкметнейшае – *Колас*. І стаў ім, і не стаптаў яго ў руні жорсткі капыт часу, не падцяла нявыкашаную сцябліну каса забыцця, не

пабіў град знявагі, не зламаў віхор падзей. *Колас* выспеў, выдужаў, вырас у з’яву, куды зазірнулі і засталіся ў адбітку аж дзве эпохі...” У гэтым метафарычным кантэксте, на думку І. Лепешава, ажыўляецца этымалогія псеўданіма, ставіцца ў сувязь з назоўнікам *колас*, які выкарыстоўваецца тут адначасова са значэннямі ўласнага і агульнага імя [8, 53]. Пра гэта ж пераканальна гаварыў на юбілейным вечары, прысвечаным 90-годдзю песняра, П. Броўка. Ён таксама параўнаў Я. Коласа з коласам збажыны, які дае вялікае багацце народу – *хлеб*. Колас-паэт падараваў свайму народу, ды і ўсяму свету, жамчужнае зерне – палымяныя словы, свае цудоўныя творы. Іх трэба берагчы, і рабіць гэтую пачэсную справу неабходна ўсёй грамадой. І хоць псеўданім *Якуб Колас* стаў сінонімам такіх усталяваных у беларускай літаратуры перыфраз, як *заснавальнік беларускай прозы, гусяр першай рэвалюцыі* (А. Вялюгін), *стваральнік “Новай зямлі”* (Я. Брыль) і інш., аднак і сапраўднае прозвішча класіка не з’яўляецца для нас, беларусаў, звычайным онімам. У ім таксама акумуляецца глыбокі і сімвалічны сэнс (заўважаны не толькі М. Лужаніным), які ўмела падкрэсліваецца таксама перыфразай *радзіма двух Міцкевічаў*, створанай М. Танкам: *Хацелася пабываць на радзіме двух Міцкевічаў, яшчэ раз наведць знаёмыя мясціны*. Значэнне гэтага апісальнага выразу (*радзіма двух Міцкевічаў*), як правільна адзначыла Г. Малажай, вынікае з таго, што два волаты літаратуры – Адам Міцкевіч і К.М. Міцкевіч (Якуб Колас) – нарадзіліся ў *Прынёманскім краі* [9, 42].

Літаратура:

1. Беларуская міфалогія: энцыклапедычны слоўнік / С. Санько і інш. – Мн., 2006. – 599 с.
2. Жучкевич, В.А. Краткий топонимический словарь Белоруссии/ В.А. Жучкевич. – Мн.: БГУ им. В.И. Ленина, 1974. – 447 с.
3. Карпенко, Ю.А. Имя собственное в художественной литературе / Ю.А. Карпенко // Филол. науки. – 1986. – № 4. – С. 34–40.
4. Мархель, У. Прастора бачання і прастора памкнення: Перастварэнні санета Адама Міцкевіча “Акерманскія стэпы” / У. Мархель // Роднае слова. – 2003. – № 2. – С. 27–32.
5. Петровский, В.В. О ключевых словах в художественной прозе / В.В. Петровский // Рус. речь. – 1977. – № 5. – С. 51–60.
6. Новік, Марыя “Нёмне, радаводная рэчка мая...” Рэц. на кн.: Адама Міцкевіч да Нёмна. “Беларуская навука”, 1998 / М. Новік // Полымя – 2000. – № 11. с.209.
7. Верабей, А. Прыдняпроўе ў творчым лёсе Уладзіміра Караткевіча / А. Верабей // Роднае слова. – 2003. – № 3. – С. 95–98.
8. Лепешаў, І.Я. Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора./ І.Я. лепешаў. – Мінск: Нар. асвета, 1981. – 159 с.

9. Малажай, Г.М. Сучасная беларуская мова. Перыфразы / Г.М. Малажай: [Вучэб. дапам. для філал. фак. пед ін-таў] / Пад рэд. Ф.М. Янкоўскага. – Мінск: Выш. шк., 1980. – 96 с.